

ВІДГУК ОФІЦІЙНОГО ОПОНЕНТА
на дисертацію Гершковича Якова Петровича
«Суботівське городище»,
висунутої на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук
за спеціальністю 07.00.04 – археологія

Проблематика фіналу бронзового й початку залізного віку в Надчорномор'ї та суміжних теренах традиційно, вже протягом десятиліть, продовжує залишатися однією з активно обговорюваних тем вітчизняної, і не тільки, археології. В подібних дискусіях неабияке місце посідають так звані базові археологічні пам'ятки чи комплекси, які, завдяки своїй інформативності, рівню дослідженості, чи-то стратиграфічній чіткості або іншим характеристикам, правлять за своєрідні реperi у розв'язанні проблем хронології, культурогенези, міжкультурних контактів тощо. Саме такою ключовою, можна сказати хрестоматійною, пам'яткою виступає Суботівське городище у лісостеповій Правобережній Наддніпрянщині, вивчення якого розпочалося від середини минулого сторіччя. Повній публікації цієї видатної пам'ятки, комплексному дослідженню накопичених матеріалів і системній оцінці отриманих даних присвятив свою дисертаційну роботу Я.П. Гершкович. Тема докторської дисертації, побудованої на базі однієї пам'ятки, може видатися дещо незвичною, проте відзначений вище статус Суботова городища, як безперечно базової пам'ятки, а, головне, оцінка цього комплексу в системі старожитностей перехідного від бронзи до заліза періоду Правобережного Дніпровського Лісостепу і виведення пов'язаної з ним проблематики не лише на регіональне, а навіть євразійське тло, повною мірою засвідчує саме докторський рівень підготовленої Я.П. Гершковичем дисертації.

Запропонована дисертантом структура роботи видається цілком доцільною і такою, яка дозволяє реалізувати авторові поставлені дослідницькі завдання. З огляду на те, що дисертацією є монографія, її змістовні складові дещо відрізняються від звичного рукопису (скажімо, *Вступ* цілковито присвячено історії дослідження Суботова та історіографії проблеми), проте унормовуються в авторефераті, де ввідна частина містить усі передбачені елементи, від актуалізації теми до оцінки апробації та публікації результатів дослідження.

У *Розділі I* міститься загальна характеристика архівної польової документації та фондів колекцій Суботова городища, а також подається доволі детальна характеристика досліджених розкопками ділянок пам'ятки, основних об'єктів і знахідок на них. На особливе схвалення заслуговує те, що цей ретельний опис супроводжується об'ємним блоком ілюстрацій, що включає плани та креслення об'єктів і рисунки з фото пов'язаних з ними артефактів, поданих за окремими комплексами. В такий спосіб автор не лише сервісно публікує чисельний масив джерел, а й створює можливість читачам як перевіряти свої висновки, так і здійснювати власний аналіз доступних матеріалів. Щоправда, серед представлених даних відсутня така важлива інформація, як розкопана на окремих ділянках і пам'ятці загалом площа, а також її співвідношення з недослідженою рештою городища.

Окремо (*Розділ II*) подається характеристика культурного шару і планіграфії об'єктів. Вочевидь, через те, що пам'ятка досліджена не повною площею, як це засвідчують плани, а кількома розкопами і траншеями, автор більше зосередився не на плануванні городища, адже для цього не є достатньо даних, а на таких загадкових і дискусійних об'єктах, як зольники. Оцінивши два традиційні підходи щодо тлумачення «зольників білогрудівського типу» в якості побутових або культових об'єктів як непродуктивні, Я.П. Гершкович пропонує свою оригінальну концепцію, згідно якої зольники мають подвійну природу і в їхньому формуванні виділяється 5 етапів, серед яких два перші відповідають побутовій фазі, третій – перехідній (побутово-сакральній) фазі, четвертий – власне сакральній, а п'ятий – археологізованій стадії існування об'єкту. Наскільки би запропоноване дисертантом тлумачення зольників не видавалося логічним, воно остаточно не закриває це питання, для розв'язання якого варто підсилити традиційну археологічну інформацію даними природничих дисциплін, яких наразі бракує.

Особливу увагу в дисертації приділено житлово-господарським і виробничим об'єктам Суботівського городища (*Розділ III*). Критично розібравши відомі за літературою підходи щодо реконструкції споруд на поселеннях бронзового віку півдня Східної Європи і дійшовши висновку про неможливість їх перенесення на суботівські об'єкти, Я.П. Гершкович висунув свої пропозиції для розв'язання цього завдання, ретельно розібравши археологічний фактаж щодо можливості конструктивного відтворення котлованів, каркасних основ і стін, вогнищ та інтер'єру жител. Особливо цікаво вийшло з ямами, які дослідник небезпідставно розглядає в якості «універсального елементу житла». Характер і масовість цих об'єктів дозволила автору застосувати деякі статистичні та кореляційні процедури, здійснивши не лише їх типологію, а й диференціювавши за можливим функціональним призначенням. Оцінюючи цей блок, можна лише пошкодувати, що дослідник не наважився розмістити у книзі підготовлені ілюстрації-реконструкції, пояснивши свою позицію намаганням не поспішати з поширенням додатково не перевірених матеріалів. На наш погляд, ця перестраховка є надмірною і невиправданою, адже перевірка і уточнення будь-яких наукових реконструкцій – процес безкінечний; якщо послідовно керуватись цим принципом, можна було взагалі й книги не публікувати.

Заслужовують на увагу й запропоновані Я.П. Гершковичем міркування щодо організації позажитлового простору на Суботовому, виділення виробничих ділянок, зокрема можливих теплотехнічної споруди та ковальсько-ливарної майстерні. Досить виваженими й переконливими видаються також оцінки дисертантом фортифікаційних можливостей Суботівського городища. Загалом можна погодитись і з підходами автора, іноді критичними, до питань та існуючих в літературі точок зору щодо реальності штурму й загибелі городища, а також визначення можливих його ворогів.

Два розділи дисертації присвячено матеріальному комплексу досліджуваної пам'ятки. В одному з них (*Розділ IV*) подано характеристику керамічного посуду. Застосувавши напрацьовані й перевірені методики роботи з масовим керамічним матеріалом, зокрема фрагментованим, дослідникові вдалося скласти доволі

презентабельну вибірку посудин (близько тисячі), серед яких значний масив (понад шість сотень) є придатним для ідентифікації. Завдяки такій базі, дисертант здійснив низку важливих дослідницьких процедур, успішно при цьому задіявши методи математичної статистики. Результатами цієї роботи стали морфологічна класифікація керамічного посуду, а також систематика його за об'ємами, до якої дослідники вдаються зрідка. Кореляція між обома згаданими характеристиками засвідчила існуючий між ними зв'язок, чим додатково підтвердила коректність здійсненої систематики посуду. Спираючись на отримані результати, дисертант запропонував виділення функціональних груп глиняного посуду. Підтримуючи саму постанову цього завдання, висловимо сумнів щодо застосованого дисертантом принципу його розв'язання, адже при функціональному поділі малооб'ємних форм він беззастережно керувався параметрами сучасного столового посуду, не знаючи наскільки вони сумірні. Також для мене залишилася не зрозумілою назва посудин найдрібнішої групи – «дозові», адже змістовно вона тотожна (синонімічна) назві другої групи – «порційні» (доза = порція), хоча, на відміну від останньої, є більш придатною для питва, аніж їжі. Окремою частиною дослідження кераміки став аналіз її орнаментативності, який виявив певні кореляції з категоріями і функціональними групами посуду.

Розділ V присвячено решті матеріального комплексу – металевим, кістяним, роговим і кам'яним виробам, а також глиняній пластиці. В межах названих сировинних груп артефакти систематизувалися за функціональним призначенням. Окрім ретельної характеристики цього масиву виробів, дисертант наводить їм широке коло близьких і далеких аналогій зі сходу, заходу й півдня, які будуть реалізованими у наступних розділах, де розглядаються проблеми хронології та культурогенези.

Окремо приділено увагу сакральній сфері, прояви якої вдалося виявити на Суботівському городищі. На наш погляд, назва відповідного розділу (*VI*) «Сліди звичаїв, обрядів і ритуалів» є не зовсім вдалою, оскільки містить перелік не окремих, а синонімічних понять. Змістовне ж наповнення цього розділу не викликає принципових заперечень. Дисертант доволі системно структурував і надав характеристику об'єктам, що їх він пов'язує з ритуалами зведення, функціонування і полишення житла. Цікавими й доречними, хоча й не новими, видаються паралелі між житлами й могилами, зокрема зі стовповими елементами. Проте, пояснюючи симптоматичну відсутність деревини у стовпових ямах жител Суботова, Я.П. Гершкович навів дещо односторонню аналогію бездеревинних ям у похованнях бронзового віку, вбачаючи в цьому паралель між ймовірною практикою видалення стовпів при розборі конструкції полишеного житла і видаленні каркасу балдахину перед засипкою могили. Натомість поховальні традиції бронзового (ямна, бабинська, доно-волзька абашевська, покровська зрубна, синташинська та ін. культури) і ранньозалізного (скіфська) віку мають в рази більше прикладів могильних конструкцій зі заповненими деревом конструктивними ямками. На завершення цього сюжету звернемо увагу на виразний дисбаланс між кількістю ритуалів закладення/зведення і полишення житла: майже всі ритуальні сліди дисертант пов'язав з полишенням; навіть

тлумачення стовпів у параграфі про зведення-функціонування житла звелось до ритуалу полишення (видалення стовпів). На наш погляд, частину ритуальних слідів з не меншим успіхом можна пов'язати з початковими фазами функціонування житла (глиняна статуетка з ями, зернотерки/куранти з ям, деякі скарби тощо).

Традиційно, нариси з проблем хронології, культуротворення, а також історичної інтерпретації є найбільш інтригуючими та дискусійними. Таким оцінкам відповідають два останні розділи розглядуваної дисертації. Є доречним, що хронологічний блок (*Розділ VII*) починається з обґрунтування критеріїв періодизації Суботівського археологічного комплексу, в якому подано критичний аналіз попередніх хронологічних схем (Граков, Тереножкін) і запропоновано авторський підхід до цього питання. Більшість пропозицій дисертанта видаються нам слушними, зокрема щодо особливостей стратиграфії пам'ятки та критеріїв хронологічного поділу матеріалу. Натомість, пропозицію щодо заміни *ярусів* О.І. Тереножкіна *горизонтами* Я.П. Гершковича можна прийняти лише у варіанті «хронологічний горизонт». Адже в археології дефініція «горизонт» активно застосовуються не лише в геологічному варіанті визначення (період), а й стратиграфічному (шар). Крім того, автор не переконав мене в тому, що 1) знахідки зі зольного заповнення житлових котлованів є синхронними знахідкам на дні жител; 2) заповнення всіх ям поза житлами «слід розглядати в рамках верхнього горизонту».

Цілком зрозуміло, що основне матеріальне наповнення чотирьох виділених на Суботові горизонтів (дисертант проаналізував три з них, віднесених до бронзового віку) здійснене за рахунок найбільш масового джерела – кераміки. Заслугує на схвалення проведена автором ретельна робота з поділу за горизонтами типів посуду й орнаментів на ньому, зведена в ілюстративні таблиці. Проте у цій справі, як видається, дослідник зупинився на півдорозі, наповнивши орнаментальними елементами комірки горизонтів С-II, С-III і С-II-III; при цьому однакові елементи є присутніми у двох або всіх трьох комірках. Натомість хотілося би побачити результат, коли в комірках залишаться лише ті елементи декору, які характеризують тільки один хронологічний горизонт і є відсутніми в інших, що дозволило би виділити орнаменти-хроноіндикатори. І, звичайно, для адекватної оцінки авторських хронологічних побудов відчувається брак зведених ілюстративних схем/таблиць, які би створювали наочний образ матеріального комплексу (кераміка, вироби з металу, кістки, каменю тощо) хоч би двох основних горизонтів городища – Суботів II і III.

Для визначення абсолютної хронології Суботівського городища дослідник задіяв три рівні оцінки: 1) «загальні культурно-історичні зіставлення», побудовані переважно на аналізі керамічних серій; 2) дати діагностичних артефактів з металу й кістки; 3) серія радіовуглецевих дат. Датування II та III горизонтів городища в діапазоні кінця XI – IX ст. до Р.Х. може бути прийняте, адже на те є певні аргументи. Проте менш надійним виглядає обґрунтування нижньої межі горизонту Суботів II, і не лише тому, що автор штучно відрізав кілька ранніх ^{14}C дат, які заводять зведений графік дат у XV ст. до Р.Х., вважаючи їхнє врахування

a priori неможливим (с. 185). Але ж навіть без цих шести дат, дійсно заглибоких, залишається ціла серія інших, які плавно (без стрибків) дотягують графік до XII-XIII ст. до Р.Х. (табл. 36). Показово, що і зведена діаграма дат горизонту Суботів II (табл. 37), повністю обіймаючи XII ст., виразно входить у XIII ст. до Р.Х., маючи середньостатистичний показник 1138 р. до Р.Х. Автор, чомусь, залишив ці дати без коментарів (с. 185). Але, якщо навіть оминати проблему співвідношення між радіовуглецевими й традиційними датами, все-одно потребує роз'яснення, чому наявність в горизонті Суботів II посуду з традиціями культур Ноуа й Сабатинівка, зумовило подавлення хронології цього горизонту лише до кінця XI ст., а не глибше, адже до верхньої межі горизонту Ноуа-Сабатинівка залишається ще два сторіччя. Також слід констатувати, що в ході дослідження не вдалося переконливо визначити хронологічну межу між основними горизонтами Суботівського городища, бо цей рубіж було встановлено, як на мене, інтуїтивно, з використанням довільно взятого «хронологічного кроку» в півсторіччя (с. 182).

Своєрідним підсумком дослідження є останній розділ (VIII), в якому подано культурно-історичний нарис. Насамперед, видається переконливим підхід дисертанта в розумінні культурної картини перехідного від доби бронзи до заліза періоду в Надчорномор'ї, як мозаїчної, а не однокольорової, що асоціюється з великими культурно-історичними областями, оскільки перехідний (умовно постзрубний) період відповідає новому історичному циклу – дезінтеграції, який настає після циклу інтеграції (що припадає на час існування зрубної КІО). В цілому поділяємо і запропоновані, при цьому різні, оцінки нещодавно виділених культур фіналу бронзового віку – отрадненської та богуславсько-білозерської.

Культурну приналежність Суботівського городища Я.П. Гершкович визначив як білогрудівську, віднісши його до пізнього, білогрудівсько-чорноліського етапу культури. До речі, такі назви хронологічних етапів, що їх побудовано з найменувань двох різних культур, видаються невдалими. Для наочності своєї оцінки наведу приклад сконструйованих за цим же принципом етапів бабинської культури, де, з огляду на синхронність, ранній має називатися бабинсько-криволуцьким, а пізній – бабинсько-покровським. Заздалегідь прогноую негативну реакцію фахівців. Спираючись на визначені раніше різнокультурні компоненти матеріального комплексу Суботівського городища, Я.П. Гершкович вважає його базовими складовими місцевий білогрудівський і прийшлий ранньогальштадський. Додатковими і менш значущими називаються бондарихінський та умовно східний степовий компоненти. Але, як слушно свого часу наголошувала І.Ф. Ковальова (1987), констатація факту участі певних компонентів у формуванні культури ще не є розкриттям цього процесу. В нашому випадку, механізми та сутність білогрудівського культуротворчого процесу також залишились поза кадром. Як відомо, знання лише рецептури коньяку недостатньо для виробництва цього напою, треба знати ще й технологію. Я.П. Гершковичу вдалося виявити основні інгредієнти, можливо навіть розпочати процес, але до кондиції він його все ж таки не довів.

Дисертант наголошує на гіпотетичності запропонованих ним схем культурогенетичних процесів (с. 195). Але я цих схем не побачив. Автор

констатує міжкультурні впливи, широкі міжрегіональні зв'язки, поширення іншокультурних артефактів, називає 3-4 осередки культурогенези і накреслює вектори їхніх впливів на степову-лісостепову зону Надчорномор'я. Натомість ці елементи не зведено до єдиної схеми з відповідним концептуальним її обґрунтуванням, визначенням моделі культурогенези (а таких сьогодні запропоновано чимало – див. праці Арутюнова, Бочкарьова, Массона тощо). Серед названих трьох основних осередків, які, на думку дисертанта, брали участь у білогрудівському культуротворенні, лише західний (Середньодунайській) відповідає визначенням В.С. Бочкарьовим критеріям *вогнища культурогенези*. Два інших – східний і північно-східний – навіть на мапі (рис. 26) окреслені непевно і виглядають більше не осередками, а величезними культурними зонами. Відчуваючи це, сам автор назвав один з них «“плаваючим” у просторі осередком, від Поволжя ... до Центрального Казахстану» (с. 190). Наявність же у фінальному бронзовому віці Оксько-Камських лісів такого потенціалу, який би генерував культуротворчі процеси у Наддніпрянщині чи ширше – Надчорномор'ї, у мене взагалі викликає великий сумнів.

У рамках передбаченої захистом наукової дискусії хотів би торкнутися й такого теоретичного питання, як способи, механізми трансляції культурних традицій. Дисертантом приділено цьому питанню чимало уваги, зокрема висловлено низку слушних методологічних зауважень (с. 187), які ми здебільшого поділяємо. Але, покритикувавши, слідом за Л.С. Клейном, «наївних автохтоністів» і «наївних міграціоністів», Я.П. Гершкович непомітно для себе опинився на позиції останніх, бо став доводити, що іншокультурні традиції не можуть поширюватися без участі людей, що їх створили; без них же, буцімто, не може з'явитися, існувати і поширюватися культурний «фон»; а відтак всі західні впливи на Суботові та споріднених пам'ятках є результатом міграції до лісостепоного Дніпровського Правобережжя і фізичної присутності тут великих груп гальштатської людності (с. 199-200). По-перше, маю відзначити, що ідеї та мода мають свої «механізми» поширення, які далеко не завжди зводяться до пересування їхніх творців. По-друге, дисертант навів лише єдиний аргумент на користь своєї позиції, що ґрунтується на статистиці, згідно якої на Суботівському городищі присутні не поодинокі, а серія посуду різних функціональних груп ранньогальштатської подоби, а це вже, начебто, засвідчує вплив, який перебільшує «межі простого запозичення» (с. 200). Хочу запитати: а ким і як визначено ці межі? Крім того, Я.П. Гершкович зазначає, що у випадку прийняття припущення Г.І. Смирнової, згідно якого появу чужої кераміки в певному культурному середовищі можна пояснити діяльністю кланів-керамістів сусідів, слід буде визнати, «що місцеве населення раптом розучилося виготовляти не лише т. зв. столовий посуд, а й значну частку кухонного» (с. 200). Відреагую логікою самого дисертанта: а чи не є дивним, що, подолавши шлях від Карпато-Подунав'я до Правобережної Наддніпрянщини, носії ранньогальштатських традицій раптом втратили досвід виготовлення більшості типів свого посуду, зберігши лише частку з них, які ми знаходимо на Суботівському городищі?

Коли ж мова заходить про чинники культурних зрушень, що відбувалися у фіналі бронзового віку, я значною мірою поділяю погляди шановного дисертанта, який надає визначальну роль глибоким природно-кліматичним зрушенням, що мали місце на зламі суббореала і субатлантика і які надійно зафіксовано не лише в сусідніх регіонах, а й на пам'ятках Дніпровського Правобережного Лісостепу, зокрема й Суботові. Повністю підтримую автора, що супроводжуюча зміни масштабна аридизація спричинила або прискорила перебудову господарської діяльності, з переходом до рухомих способів життя, зменшила щільність населення, призвела до трансформації соціальних інститутів, а також міжкультурних зв'язків, подібно тому, як це було тисячу років раніше, коли на місці катакомбної області виник почет культур/груп перехідного від середньої до пізньої бронзи періоду – бабинські, лолінська, волго-уральська, кубанська тощо.

Насамкінець, позитивне враження залишає викладений дисертантом у висновках узагальнений ретроспективний погляд і оцінка Суботівського городища та однокультурних пам'яток в системі старожитностей півдня Східної Європи, а подекуди й Азії, з виходом на проблеми спадковості з раннім залізним віком, що їх автор оминув у основній частині книги, а також обережне окреслення етнокультурних питань.

Текстова частина дисертаційного дослідження супроводжується об'ємним і якісно виконаним ілюстративним додатком, що містить чисельні креслення, рисунки і фото планів городища, розкопів, об'єктів і різноманітних артефактів. Дуже доречними видаються додатки до монографії, підготовлені відомими фахівцями з дотичних до теми проблем – палеоекології, палеоантропології, трасології, метрики й рецептури тіста кераміки. Вони суттєво доповнюють або конкретизують інформацію про Суботівське городище, забезпечуючи тим самим завжди актуальний принцип комплексного дослідження археологічної пам'ятки.

Підбиваючи підсумок науковій складовій обговорюваної дисертаційної роботи Я.П. Гершковича, маю відзначити, що вона є оригінальним, виконаним на належному рівні науковим дослідженням, яке систематизує, узагальнює та вводить до наукового обігу значний корпус джерел базового археологічного комплексу, а також дає його оцінку в системі старожитностей перехідного від бронзового до залізного віку періоду, причому не лише в регіональних масштабах Правобережного Дніпровського Лісостепу, а з виходом на навколопонтійський та подекуди і євразійський рівень. Більшість тих критичних і полемічних моментів, на яких ми зупинялися вище, об'єктивно зумовлена складністю й гостротою порушуваних автором проблем. Так чи інакше, ці критичні зауваження не псують загального позитивного враження від дисертаційної роботи і суттєво не знижують оцінки наукового доробку дисертанта. Загальне оформлення монографії відповідає чинним вимогам до дисертаційних робіт. Автореферат об'єктивно і повністю відбиває зміст дисертації.

Маю наголосити на тому, що основні положення дисертації Я.П. Гершковича, окрім базової монографії, знайшли належний відбиток у численних авторських статтях, 24 з яких опубліковано у фахових вітчизняних і закордонних виданнях. Результати наукових досліджень дисертанта неодноразово

доповідалися і публічно обговорювалися на численних конференціях і семінарах в Україні, Молдові, Румунії, Болгарії, Польщі, Великій Британії та Росії.

На останок хочу зазначити, що Я.П. Гершкович є добре знаним і шанованим в Україні та за її межами науковцем. Його внесок у вітчизняну археологію визначається як чималими польовими дослідженнями, так і вагомими й цікавими ідеями в осмисленні культурно-історичних процесів бронзового віку на півдні Східної Європи та суміжних теренах. З огляду на це і той безперечний факт, що представлене на розгляд спеціалізованої вченої ради дослідження відповідає вимогам до докторських дисертацій чинного “Порядку присудження наукових ступенів...”, його автор, Яків Петрович Гершкович, заслуговує на присудження наукового ступеня доктора історичних наук за спеціальністю 07.00.04 – археологія.

Офіційний опонент –

доктор історичних наук, професор,
завідувач-професор кафедри всесвітньої історії
Донецького національного університету
імені Василя Стуса

Р.О. Литвиненко

15 вересня 2017 року

